

Sociale vernieuwing

zie ook: INTERACTIEF EN INTEGRAAL, LOKAAL SOCIAAL BELEID

Radboud Engbersen

Als sleutelwoord is sociale vernieuwing uit het actuele beleidsvocabulaire van de meeste gemeenten verdwenen. Bijna niemand gebruikt het nog. Toch is het in de herinnering terughalen van de geschiedenis van de sociale vernieuwing de moeite waard, omdat het ons bewust maakt van tal van belangrijke uitgangspunten, kenmerken en aspecten van sociaal beleid én omdat het een hardnekkig mechanisme blootlegt. Aandacht voor sociaal beleid laait altijd op na een periode van verwaarlozing van het sociale. Die aandacht was er in 1990 heel sterk na de bezuinigingsprogramma's van de eerste twee kabinetten-Lubbers. De economische dynamiek had zich in Nederland weliswaar hersteld, maar de sociale ongelijkheid was gegroeid. De aantallen langdurig werklozen en arbeidsongeschikten hadden recordhoogten bereikt. Economische en bestuurskundige instrumenten, zoals loonmatiging, privatisering, deregulering en decentralisering schoten bij het aanpakken van sociale problemen tekort. Er moest meer gebeuren. En dat 'meer' behelsde een poging om – deftig gezegd – de bestaande institutionele grondstructuren van de verzorgingsstaat te herijken. Het is deze poging tot herijking van de verzorgingsstaat die de jaren van sociale vernieuwing interessant maakt. Maar niet alleen dat. Het aardige van de sociale vernieuwing was dat er niet alleen plaats was voor denkers, theoretici en schriftgeleerden, maar ook, juist, voor pragmatici van het slag Jan Schaefer. In de periode van de sociale vernieuwing zijn in veel gemeenten – zeker in Rotterdam, de stad waar sociale vernieuwing is bedacht – met veel elan, humor en vindingrijkheid tal van interessante projecten opgezet.

Geschiedenis

De geschiedenis van de sociale vernieuwing begint op 3 december 1987 toen de gemeenteraad van Rotterdam een motie aannam over de herstructurering van het welzijnswerk. De raad wenste een adequate 'sociale infrastructuur' voor het aanpakken van achterstanden. Een week later besprak de raad twee rapporten. Het ene ging over de stedelijke vernieuwing van de stad, het andere over de economische vernieuwing. En de reactie van de raad was: waar blijft de sociale vernieuwing? En zo werd oktober 1988 de Commissie Sociale

Vernieuwing geïnstalleerd. De voorzitter hiervan werd Flip Idenburg, net voorzitter 'af' van de Harmonisatieraad Welzijnsbeleid (HRWB). Bijna een jaar later, in september 1989, bracht de commissie haar rapport *Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief* uit. Het rapport stelde een scherpe diagnose: de stad kampt met grote sociale problemen. De stad is een uitkeringsstad geworden en grote delen van de oude wijken zijn ondanks alle inspanningen van de stadsvernieuwing ernstig verpauperd. De actualiteit vraagt om actie. Het Idenburg-rapport droeg die *sense of urgency* heel sterk uit. Het was een beleidsrapport dat niet alleen wilde analyseren, maar zaken in beweging wilde zetten.

De inkt van het rapport was nog maar nauwelijks droog toen PvdA en CDA een regeerakkoord sloten. Sociale vernieuwing was daarvan het leidende motto, want de Haagse politici hadden de wervingskracht van het begrip direct herkend. Vervolgens barste het exegesecircus los. Wat is sociale vernieuwing nu precies? Wie het weet mag het zeggen. Minister Ien Dales, die vanuit het ministerie van Binnenlandse Zaken de sociale vernieuwing interdepartementaal coördineerde, ging naar de Kamer. Voor haar was sociale vernieuwing in de eerste plaats een activeringsstrategie, een oproep om met hernieuwde en gebundelde energie achterstanden aan te pakken. Haar boodschap was: wees niet passief, wacht niet op de overheid, wacht niet op de instanties, wacht niet op de burger, wacht niet op elkaar en wacht niet op Onze Lieve Heer.

Ondertussen werd het begrip in de Tweede Kamer en daarbuiten, vooral in de media, tegen het licht gehouden en door velen te licht bevonden. Sociale vernieuwing zou een onbruikbare wollen-deken-term zijn, een loze kreet, een machteloos motto. Een Tweede-Kamerlid van de vvd-fractie droeg onder grote hilariteit in de Kamer een ambtelijke definitie van het begrip voor. Gevangen in ambtelijke taal verwerd sociale vernieuwing tot iets kolderieks en ongrijpbaars. Dit moment was heel typerend en zou zich later ook op lokaal niveau in heel wat gemeenteraden herhalen. Toch overleefde het begrip dit afbladderingsproces. Het werd door een grote groep in bescherming genomen. Ook door criticasters. Zij signaleerden de conceptuele onhelderheid, maar wilden het begrip niet schrappen en daarmee de winst verspelen dat er – na acht jaar van no-nonsensebeleid – weer ruimte was om over sociale ongelijkheid en de sociale kwaliteit van de samenleving na te denken. Want de richting waarin het begrip wees was duidelijk: te veel mensen staan buitenspel, te veel mensen staan op te grote achterstand, en daar moet wat aan gedaan worden. Het rijk installeerde begin 1990 de Interbestuurlijke Projectgroep Sociale Vernieuwing (IPSV). Jan Schaefer werd voorzitter. De projectgroep werd gehuisvest op een gang van het coördinerende ministerie van Binnenlandse Zaken. Schaefer omringde zich met gemeenteamttenaren, (ex-)wethouders en

beleidsambtenaren van verschillende ministeries die toegang hadden tot de ambtelijke top van hun departementen. Vanuit het hol van de leeuw voerde hij een felle, wat populistische, kruistocht tegen Haagse regels en bureaucratie. Al snel werd van 'de bende van Schaefer' gesproken. Het rijk publiceerde in maart 1990 zijn eerste rapport over sociale vernieuwing *Sociale vernieuwing. Opdracht en handreiking*. In juli 1990 sloten de eerste gemeenten een startconvenant met het rijk. De bende van Schaefer trok het land in, en droeg er mede zorg voor dat het aantal gemeenten dat een convenant afsloot, in snel tempo groeide – tot vijfhonderd op 1 januari 1992. Daarmee verloor de sociale vernieuwing het stempel van achterstandsbestrijding. Immers, tal van gemeenten gingen meedoen waarvan de aanwezige sociale problematiek in geen verhouding stond tot die van de verpauperde grootstedelijke probleemwijken. Er kwam een 'brede doeluitkering' die van toepassing was op alle gemeenten die een convenant hadden afgesloten. In deze doeluitkering werden tal van specifieke regelingen van de ministeries van Justitie, Biza, O&W, VROM, SZW en WVC ondergebracht.

De invulling van de brede doeluitkering werd uiteindelijk minder groot dan in het begin was beoogd. Enkele onderwijsuitkeringen en de uitkering voor de kinderopvang bleven er bijvoorbeeld buiten. De commissie-Schaefer was teleurgesteld. Bovendien bleek maar een beperkt deel van het geld in de brede doeluitkering vrij besteedbaar te zijn. Het overgrote deel van de uitkeringen was gekoppeld aan een voorgeschreven bestedingsdoel. In het evaluatierapport *Sociale vernieuwing: nachtkaaars of fakkel* van december 1991 concludeerde de projectgroep dat de aandacht van het kabinet een jaar na de introductie al verslapte. De groep signaleerde bovendien dat de besluitvorming in het kabinet erg bureaucratisch was verlopen. Hoe anders was het in de beginperiode van de projectgroep toen 'de faxen verser waren dan de broodjes' (p. 11). In het evaluatierapport stonden veel waarschuwendende woorden over weerbarstige kokers, detaillisme, uitdijende papierbergen en departementen die hun deelbelangen niet wisten te overstijgen. 'De Sociale Vernieuwing flikkert en flakkert nog wel. Maar ze is nog niet meer dan een nachtkaaars die onopgemerkt uit kan gaan', waarschuwde de projectgroep (p. 18). Zoals afgesproken verdween de bende van Jan Schaefer na publicatie van het evaluatierapport van het toneel. Er werd een nieuwe 'tijdelijke hulpmotor' op het ministerie van Binnenlandse Zaken geïnstalleerd, de Adviesgroep Sociale Vernieuwing met Flip Idenburg als voorzitter. In januari 1994 werd een Tijdelijke Wet op de Sociale Vernieuwing van kracht. De brede doeluitkering kreeg daarmee een wettelijke basis. In januari 1998 liep de tijdelijke wet af. De gelden die met deze wet verbonden waren, werden deels overgeheveld naar het gemeentefonds, deels vloeiden ze terug naar de verschillende departementen.

Als we het decemberdebat in de Rotterdamse gemeenteraad van 1987 als startpunt nemen en het opheffen van de tijdelijke wet als eindpunt, dan blijkt sociale vernieuwing de gemoederen ruim een decennium bezig te hebben gehouden. De kruiddampen van de sociale vernieuwing zijn nog niet opgetrokken. In enkele gemeenten wordt tot de dag van vandaag gesproken van sociale vernieuwing (Rotterdam heeft bijvoorbeeld nog steeds een wethouder met sociale vernieuwing in zijn portefeuille), in andere gemeenten zijn uitgangspunten, ideeën en projecten in het grotestedenbeleid terechtgekomen.

Wat is sociale vernieuwing?

De inhoud van sociale vernieuwing wordt door twee contexten bepaald. De ene is die van de verzorgingsstaatkritiek, de andere die van de lokale praktijken. Beide contexten hebben de sociale vernieuwing inhoud gegeven, maar dat heeft tegelijkertijd ook voor veel onduidelijkheid gezorgd. Aan de ene kant wordt sociale vernieuwing uitgelegd en verdedigd met heel veel hogere bestuurskunde. Aan de andere kant zien we een bonte parade van rijpe en groene projecten die zich allemaal hebben getooid met het predikaat ‘sociaal vernieuwend’, zonder dat vaak duidelijk is wat ze met elkaar delen.

VERZORGINGSSTAATKRITIEK

Om sociale vernieuwing goed te begrijpen is het van belang haar plaats in de tijd voor ogen te houden. Sociale vernieuwing volgde op een periode van heroriëntatie op de uitgangspunten van de verzorgingsstaat. In de economische en sociale geschiedschrijving laat men deze periode meestal in 1977 beginnen (einde van het linkse kabinet-Den Uyl, periode van economische recessie) en rond 1990 eindigen (oplevende economie, begin van het kabinet-Lubbers/Kok). Sociale vernieuwing is een poging om deze fase van heroriëntering af te sluiten en weer richting te geven aan de verzorgingsstaat. Herijken is het sleutelwoord. Theoretisch is de sociale vernieuwing in de jaren daarvoor uitvoerig voorbereid in tal van studies van de Harmonisatieraad Maatschappelijk Welzijn en in studies als *De stagnerende verzorgingsstaat* (1978), *Herwaardering van welzijnsbeleid* (1982) en *De nadagen van de verzorgingsstaat* (1983).

Deze verzorgingsstaatkritiek krijgt een ruime plaats in de twee rapporten die de inhoud van sociale vernieuwing sterk hebben bepaald: het Rotterdamse rapport van de commissie-Idenburg *Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief* (1989) en het Biza-rapport *Opdracht en handreiking* (1990). Inhoudelijk sluiten de beide rapporten naadloos op elkaar aan. Het wemelt er van passages over herijkingen en het vinden van nieuwe evenwichten. Er moeten nieuwe balansen worden gevonden tussen economische doelmatigheid en sociale verbou-

denheid, tussen de verantwoordelijkheden van de rijksoverheid en die van lokale partijen, tussen een beschermende en activerende overheid, tussen curatieve en preventieve maatregelen, tussen algemene regelgeving en een op de maat van de individuele burger toegesneden benadering, en tussen rechten en plichten van burgers.

De rapporten leggen wisselend het primaat bij een sterke (lokale) overheid, een actief maatschappelijk middenveld, een verantwoordelijk bedrijfsleven en een zelfredzame burger. Alle politieke partijen kunnen dan ook iets van hun gading in sociale vernieuwing vinden, waarbij van het Idenburg-rapport onmiskenbaar een appèl uitgaat om niet alles op het bordje van de overheid te schuiven. Op verschillende plaatsen worden in dit rapport de *Burgerinitiative* en de *Selbsthilfe Kontaktstelle* uit West-Berlijn de Rotterdammer ten voorbeeld gehouden. En ergens noteert de commissie vol bewondering dat ze op 'een jongerencentrum zonder één cent overheidssubsidie' was gestuit. Het Idenburg-rapport kreeg een jaar later in Rotterdam zijn beleidsmatige vertaling in het rapport *Sociale vernieuwing Rotterdam. Inzet van de gemeente 1991-1994* (februari 1991). In dit rapport wordt sociale vernieuwing op de volgende wijze schematisch samengevat.

Traditioneel	Vernieuwing
Problemen	Problemen en potenties
Doelgroepen	Doelgroepen en samenleving
Wijken	Wijken en stad
Voorzieningen	Voorzieningen en gedrag
Kritiek	Vernieuwing
Afhankelijkheid	Activering
Standaard	Maatwerk
Curatief	Preventie
Verkokering	Samenwerking
Minder	Meer
Rijksoverheid	Lokale overheid
Gemeenteraad	Deelgemeenteraad
Staat	Middenveld
Bureaucratie	Burger

In het laatste blokje staat het weer: de burger moet meer doen, het middenveld moet meer doen, én de lokale overheid moet meer doen. Sociale vernieuwing behelst een vurig pleidooi voor het op lokaal niveau aanpakken van

sociale problemen. In het rapport van de commissie-Idenburg is 'Den Haag' de stijlfiguur voor alles wat in de weg staat. Den Haag staat voor starheid, belemmeringen, bureaucratie, lokettisme, te veel regels, en onuitvoerbare regels.

LOKALE PRAKTIJKEN

Naast de verzorgingsstaatkritiek zijn er de concrete projecten uit de lokale contexten. Rotterdam zet ook hierin de toon en maakt duidelijk dat sociale vernieuwing niet iets abstracts is. Het rapport van de commissie-Idenburg had daarmee al een begin gemaakt. Het was doorspekt met voorbeelden. Er waren bijvoorbeeld suggesties in verwerkt van Rotterdamse burgers die schriftelijk of telefonisch gereageerd hadden op een open brief van burgemeester Peper in de huis-aan-huisbladen. Ook werden er talrijke andere interessante voorbeelden genoemd, ontleend aan West-Berlijn. Daar had de commissie een werkbezoek afgelegd, waar ze geïmponeerd en enthousiasmerend over bericht. In Rotterdam werden vervolgens eindeloos veel projecten bedacht (of ze allemaal zijn uitgevoerd is niet altijd even duidelijk). 'Opa's' werden als beheerder op pleinen gezet, in het kader van het project *Weg met de saaie schoolpleinen* kregen honderden schoolpleinen van basisscholen een facelift, nieuwe beroepen als 'pleinregisseurs' en 'pleinverrijkers' werden bedacht, werknemers van bedrijven gingen in het kader van 'leeshulp' in de lunchpauze taallessen op scholen verzorgen, bewoners gingen in het kader van het *Eye eye*-project letten op vormen van vandalisme en achterstallig onderhoud en ga zo maar door.

DE ESSENTIE VAN SOCIALE VERNIEUWING

Teksten uit beide contexten laden de sociale vernieuwing met betekenis. De eerste context draagt zaken aan als het bundelen of vereenvoudigen van wet- en regelgeving, het geven van beleidsruimte aan gemeenten, het ontkokeren van stadhuizen en departementen, het belang van een geïntegreerd en samenhangend beleid, het revitaliseren van het maatschappelijk middenveld, en het belang van maatschappelijk ondernemerschap. De invulling laat zien dat sociale vernieuwing voor een groot deel verbonden was met bestuurlijke instrumenten als decentralisatie en deregulering. Om die reden was het ministerie van Binnenlandse Zaken ook het coördinerende ministerie. De teksten uit de lokale contexten zijn concreter. Die tweede context brengt zaken aan als het belang van onconventionaliteit, het verzet tegen bureaucratie en verambtelijking, het klein maken van grote problemen, het face-to-facecontact, en het belang van lokaal maatwerk.

In onderstaand schema van binaire opposities zijn de verschillende aspecten die de verzorgingsstaatcritici en de lokale doeners hebben ingebracht, samengevat.

SOCIALE vernieuwing: accent op rechtertermen

Het centrale	Het decentrale	De ijking	De herijking
Het algemene	Het specifieke	De verdeling	De herverdeling
Het abstracte	Het concrete	De versnippering	Het geheel
Het vage	Het duidelijke	De verkokering	De ontkokering
Het dogmatische	Het ondogmatische	De bureaucrativering	De ontbureaucrativering
Het orthodoxe	Het onorthodoxe	De complexiteit	De vereenvoudiging
Het bestaande	Het nieuwe	De regelzucht	De deregulering
Het starre	Het flexibele	Het loket	Het echte contact
Het traditionele	Het innovatieve	De vergadertafel	De ronde tafel
Het gestuurde	Het spontane	De homogeniteit	De heterogeniteit
Het uniforme	Het gedifferentieerde	De discontinuïteit	De continuïteit
De standaard	Het maatwerk	Het gereduceerde	Het complexe
Het formele	Het informele		
Het bekende	Het onbekende		
Het geoormerkte	Het ongeoormerkte		

Aan de hand van dit schema is nu ook de vraag naar de kern van sociale vernieuwing te beantwoorden. Namelijk: het uitdragen van het belang van de verschillende rechtertermen. Dát was de essentie van sociale vernieuwing. Wie vraagt naar een definitie, moet met bovenstaand schema proberen genoeg te nemen. Het veelkoppige fenomeen Sociale vernieuwing laat zich niet in één welluidende formulering wringen, of men moet de puntige formulering van Kees Schuyt overnemen: 'Sociale vernieuwing is ervoor zorgen dat er meer aandacht is voor de sociale component in alle maatschappelijke activiteiten, de economie inclus.' (Schuyt 1989)

Toverwoord

Er zijn twee vragen die altijd en eeuwig bij nieuwe ambtelijke toverwoorden opduiken. Is het echt iets nieuws en zou het niet preciezer moeten worden gedefinieerd?

Bracht de sociale vernieuwing veel nieuws? Nee. Alles wat onder de vlag van sociale vernieuwing geschoven was, was reeds eerder gezegd en gedaan. In de brede doeluitkering werden bijvoorbeeld tal van regelingen gebundeld die al jarenlang bestonden. De ruime definiëring van sociale vernieuwing maakte het mogelijk talloze bestaande projecten als sociale vernieuwing avant la lettre te benoemen. Het net opgerichte Nederlands Instituut voor Zorg en Welzijn / NIZW kwam vrij snel met brochures waarin praktijkvoorbeelden stonden

van projecten die ‘als sociaal vernieuwend kunnen worden aangemerkt’. Toch is er ook de suggestie van een echt nieuw begin, een Copernicaanse wending. Het nieuwe lijkt – achteraf gezien – vooral te hebben gezeten in de krachtige samenvatting van alle verzorgingsstaatkritiek die zich in de jaren daarvoor had opgehoopt én de pogingen om daar in het beleid consequenties aan te verbinden. Dus niet meer op papier wijzen op verkokeringen, bureaucratie en noem maar op, maar daar ook iets aan doen.

Het boegbeeld van de sociale vernieuwing van Rotterdam, Gerard de Kleijn, heeft zich vier jaar lang gekant tegen een precieze definiëring van sociale vernieuwing. Hij zag als voordeel van een open definiëring dat iedereen er een eigen lading aan kon geven:

‘Juist omdat het begrip onbepaald is, hooguit bestaat uit associaties en beelden, kan het, ik zou haast zeggen naar eigen goeiddunken ingevuld worden. Je hoeft er niet voor gestudeerd te hebben. Zo is sociale vernieuwing een gespreksonderwerp geworden op huiskamerbijeenkomsten van wethouders en een onderwerp voor in het buurthuis. Het legertje voor sociale vernieuwing is heel kleurrijk en divers: het actieve gemeenteraadslid, de bewogen politieagent, de geïnformeerde dominee, de praktische opbouwwerker, de verlichte ondernemer, de belezen journalist; ze geven hun eigen inhoud aan het begrip en spreken er anderen op aan.’ (De Kleijn 1994, p. 4)

Hij stond in deze opvatting niet alleen. Sociale vernieuwing is illustratief voor al die beleidstermen die het niet van conceptuele precisie moeten hebben, maar van hun mobiliserende kracht.

De strijd tussen diegenen die pleiten voor een open dan wel precieze definiëring, spiegelde de strijd tussen de sociale vernieuwers die geloofden in wetten en brede doeluitkeringen en degenen die vooral sociale vernieuwing als een andere manier van werken zagen. De Kleijn in een interview: ‘Sociale vernieuwing draagt de boodschap uit dat je ook met minder regels en wetten toe kan. En wat krijg je? Een wet!’ (Engbersen 1994)

Net als de bende van Schaefer op het Haagse departement voerde De Kleijn met zijn medewerkers op het stadhuis een fanatieke strijd tegen de bureaucratie, de regelzucht en het formalisme. Tot op de dag van vandaag vertellen gemeenteambtenaren in Rotterdam over het serieus door De Kleijn gelanceerde voorstel om ‘staand te vergaderen’. Want als ze staan, was de gedachte van De Kleijn, dan houden ze het vergaderen minder lang vol.

Balans: Gerard de Kleijn kom terug!

Veel zaken die onder de vlag van de sociale vernieuwing in beweging zijn gezet, werken tot op de dag van vandaag door. Toen werd bijvoorbeeld al gesproken over het belang van een sociale infrastructuur (in zowel het Idenburg-rapport als het BiZa-rapport komt het begrip voor). Een belangrijke component in het huidige grotestedenbeleid is het slaan van bruggen tussen de beleidsvelden van economie, planologie en stedenbouwkunde aan de ene kant, en onderwijs, sociale zaken, justitie en zorg en welzijn aan de andere kant. In die zin is het grotestedenbeleid een continuering en verdere uitbouw van de weg die met de sociale vernieuwing is ingeslagen. Ook de huidige aandacht voor (informele) sociale infrastructuur en interactieve beleidsvorming sluit aan bij eerdere sociale-vernieuwingsactiviteiten. De decentralisatie van taken en bevoegdheden naar lagere overheden is nadien verder gegaan, evenals het fenomeen 'maatschappelijk ondernemerschap'. En zo zijn er nog wel meer lijnen te trekken naar vandaag de dag.

En er zijn lijnen te trekken naar eerdere perioden. Het rapport van de commissie-Idenburg is daar heel eerlijk in. Sociale vernieuwing komt niet uit de lucht vallen. De commissie schrijft:

'Ze [sociale vernieuwing] komt voort uit de sociale tradities, de sociale politiek en de sociale voorzieningen die Nederland rijk is. Sociale vernieuwing kan niet worden gezien als een kortstondige activiteit in het kielzog van economische en ruimtelijke vernieuwing. Ze is een voortgaand proces dat in de voorbije veertig jaar wezenlijke bijdragen heeft geleverd aan het sociale niveau en de sociale kwaliteit van de samenleving.' (Idenburg e.a. 1989)

Toch willen we het aan het slot niet laten bij de constatering dat het sociaal beleid zich langs lijnen van geleidelijkheid en continuïteit heeft ontwikkeld, maar benadrukken dat in het sociaal beleid ook personen tellen. Dat maakt de terugblik op de sociale vernieuwing duidelijk. We kunnen dan wijzen op oud-minister Ien Dales, op de voorzitter van de IPSV Jan Schaefer, op tal van charismatische wethouders, én op de projectleider van de Rotterdamse sociale vernieuwing Gerard de Kleijn, tegenwoordig werkzaam binnen de gemeente Amersfoort. Vooral de laatste wordt vandaag de dag nog gemist bij het vlees en bloed geven van abstracte begrippen als sociale pijler en sociale infrastructuur. Gerard de Kleijn, verstop je niet langer in Amersfoort, maar kom terug!

Literatuur

- Beck, W.A. en A. Tj. de Jong (1990) *Lessen voor sociale vernieuwing. Is er toekomst voor welzijn?* Den Haag: Vuga
- Bons, C., M. Linthorst, G. Smulders en C. Fortuin (1995) *Opzoomeren. Bestuurlijke vernieuwing in de praktijk*. Den Haag: VGN Uitgeverij
- B&W Rotterdam (1990) *Sociale vernieuwing Rotterdam. Inzet van de gemeente 1991-1994*. Rotterdam, 1 november 1990
- Communicatiebureau Sociale Vernieuwing (z.j.) *In de Spiegel van de sociale vernieuwing*. Rotterdam
- Dam, T. van (z.j.) *De Opzoomerstraat*. Rotterdam: Dienst Stedebouw en Volkshuisvesting
- Engbersen, R. (1994) De face-lift van de sociale vernieuwing. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, nr. 5, mei
- Idenburg, Ph. A. (red.) (1983) *De nadagen van de verzorgingsstaat. Kansen en perspectieven voor morgen*. Amsterdam: Meulenhoff
- Idenburg, Ph. A. e.a. (1989) *Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief. Rapport van de Commissie sociale vernieuwing*. Gemeente Rotterdam
- Interbestuurlijke projectgroep sociale vernieuwing (1991) *Sociale vernieuwing: nachtkaars of fakkel?* Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken
- Kleijn, G. de (1994) *Vier jaar sociale vernieuwing en verder*. Rotterdam, Laurenslezing, 13 maart 1994
- Nelissen, N. (red.) (1990) *Gemeente en sociale vernieuwing*. Zeist: Kerkebosch
- Schuyt, C.J.M. (1989) *Sociale vernieuwing en gemeenten*. Tekst uitgesproken op VNG-symposium van 21 december 1989 over sociale vernieuwing. Den Haag: VNG
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1994) *Evaluatie sociale vernieuwing: het eindrapport*. Rijswijk
- Voogt, P.W. en W. Wiertsema (red.) (1991) *Sociale vernieuwing: een Copernicaanse wending in het denken*. Den Haag: Sdu
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (1982) *Herwaardering van welzijnsbeleid*. Den Haag: Staatsuitgeverij